

דברים שנשא נשיא בית המשפט העליון אהרן ברק לרגל פרישתו של המשנה לנשיא שלמה לוין*

נפרדים אנו היום מאחינו שלמה. במצב הדברים הרגיל עלי לדבר על שלמה ואף אעשה כן, אך לפני כן מרגיש אני צורך לדבר על עצמי, כלומר: על הצער הרב שאופף אותי עם פרישתו של שלמה. יותר מ-22 שנים שירתנו יחד, זה לצד זה, בבית המשפט העליון. ישבנו יחד בוודאי במאות הרכבים. הפכנו להיות אחים – לא רק בתואר אלא במהות. על כן הפרידה קשה; מרגיש אני כי חלק ממני עוזב את בית המשפט, והחלק שנותר בו נעשה עני יותר.

אכן, שלמה היה לכולנו מקור של השראה. פנינו אליו בשאלות שונות שהטרידו אותנו, שכדי לענות עליהן נדרשה התבונה של שלמה ונדרש הניסיון שלו – ניסיון של שנים רבות בשיפוט; ניסיון של שופט שכיהן תקופה ארוכה בערכאה הדיונית; ניסיון של מומחה בהיבט הדיוני של עבודת בית המשפט. אכן, שלמה הוא מומחה לפרוצדורה. הוא ממשיך דרכו של מורהו הרוחני – השופט יואל זוסמן, שאת שלוש המהדורות של ספרו על סדרי הדין האזרחי ערך.¹ על פי תפיסתו של שלמה, לפרוצדורה אזרחית אינה אוסף של כללים טכניים. אין היא שפחה שנועדה לשרת את גברתה הזכות המהותית. על פי שיטתו שלו, הכלל הדיוני מאפשר לזכות המהותית לקבל את מלוא משמעותו. באמצעות כללי הדין נוצרות לעתים זכויות מהותיות. אכן, על פי שלמה, הדין מונח ביסוד תורת המשפט וביסוד המשפט החוקתי. די לעמוד לעניין זה על זכות הגישה לבית המשפט, המונחת ביסוד המשפט הדיוני מחד גיסא וביסוד המשפט החוקתי מאידך גיסא. כל אלה באו לידי ביטוי בספרו על תורת הפרוצדורה האזרחית: מכוא ועקרונות יסוד.² בימים אלה רואה אור ספרו החדש על הפרוצדורה האזרחית: סדרי דין מיוחדים בבתי המשפט. כן מבקש אני להזכיר את ספרו החשוב על פשיטת רגל שיצא לאחרונה במהדורה שנייה, ספר שכתב עם חברו הטוב השופט גרוניס.³ אכן, שלמה פרסם ספרים ומאמרים רבים,⁴ אך עיקר פעילותו הייתה בבית המשפט. זה היה ביתו. הוא כתב אלפים רבים של פסקי דין, בכל ענפי המשפט. כולם כתובים

* הרברים נשאו בטקס הפרידה לכבודו של השופט לוין, יח אדר א' התשס"ג-2003.20.
1 יואל זוסמן, סדרי הדין האזרחי (מהדורה ה', בעריכת שלמה לוין, 1988); יואל זוסמן, סדרי הדין האזרחי (מהדורה ו' בעריכת שלמה לוין, 1990); יואל זוסמן, סדרי הדין האזרחי (מהדורה ז', בעריכת שלמה לוין, 1995).
2 שלמה לוין, תורת הפרוצדורה האזרחית: מכוא ועקרונות יסוד (1999).
3 שלמה לוין ואשר גרוניס, פשיטת רגל (מהדורה ב', 2000).
4 ראו, למשל, שלמה לוין, "אקטיביזם שפוט"י בדיני ראיות וכדין אזרחי", עיוני משפט יז(3) 863 (תשנ"ג); שלמה לוין, "האם יש זכות עמידה לזכות העמידה?", הפרקליט לט(ג) 453 (תש"ן); שלמה לוין, "חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו וסדרי הדין האזרחיים", הפרקליט מב(ג) 451

בקיצור נמרץ – שלמה הוא אמן הקיצור; כולם כתובים בבהירות ובחדות. אין כשלמה התופס כהרף עין את העיקר בתיק מלא ומורכב. הוא ניגש ישר לבעיה המרכזית ומתמודד עמה. תענוג היה לשבת עמו בתיקים אורחיים עמוסי עובדות וטענות. שלמה תפס מיד את הקריטי, ובנה על כך את פסק דינו הקצר והתמציתי – פסק דין שאין בו אות מיותרת, שאין בו הלכה שאינה נוגעת לעניין, ושיש בו פתרון נכון מבחינה משפטית ומבחינה חברתית, כלכלית ואנושית. אכן, האנושיות של הפתרון, הצדק האינדיבידואלי, ההתחשבות באדם – כל אלה מונחים ביסוד גישתו השיפוטית של שלמה. אכן, לשלמה פילוסופיה שיפוטית ברורה. אינני יודע אם הוא סבור כי בכל משפט, אך אני בטוח שהוא סבור שהמשפט אינו הכל. הוא מכיר היטב את הכוחות בחברה ואת מקומו הראוי של בית המשפט בכל אלה. לגביו, כללי הדיון הם אמצעי שבעזרתו הוא שומר על בית המשפט מפני חשיפת יתר, ובעזרתם הוא שומר על השופט מפני ערבוב בין השקפותיו כאדם לתפיסתו כשופט. הוא רגיש מאוד לזכויות האדם ולצורך לאזן בינו לבין צורכי החברה. גישתו למדינה היא בבחינת כבדה וחשדה. מדינת ישראל היא הגשמת חלום הדורות שעליה יש לשמור ולהגן. שלמה הוא ציוני במלוא מובן המלה. משמעות הדבר, מבחינתו, "שאחד ממושכלות היסוד של המדינה הוא קיום של רוב של יהודים בה, מתן העדפה ליהודים על פני אחרים לשוב לארצם וקיום זיקת גומלין בין המדינה לבין יהודי התפוצות, הכל ברוחה של מגילת העצמאות".⁵ עם זאת, שלמה רגיש לזכויות הפרט בכלל ולכבוד האדם ולשוויונו בפרט. על כן אין בערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית כדי לפגוע בזכותו של הפרט. כתב שלמה:

מדינת ישראל... מחפשת את זהותה החברתית, הלאומית והתרבותית. בעניינים אלה מוטל תפקיד כבד ואחראי על בתי המשפט; להראות על הדרך ובעת ובעונה אחת לקדם פשרה והתאפקות; להגדיר את המבנה הדמוקרטי ולשלב עם מסורתה היהודית של האומה ועם שורשיה. לשמור על שלטון החוק ובעת ובעונה אחת, לשמור על עצמאותה של המערכת השיפוטית, האישית והמוסדית.⁶

ביסוד גישתו השיפוטית של שלמה מונחת האינטואיציה, ההתרשמות הראשונית והבלתי-אמצעית. עם זאת, שלמה לעולם אינו מסתפק באינטואיציה. הוא מעביר אותה במבחן הרציונליזציה. בשני המבחנים גם יחד – אינטואיציה ורציונליזציה – אין חריף ממנו. למותר לומר, שעם כל אלה אני מזדהה ולכל אלה אני מסכים. אם היו חילוקי

(תשנ"ו); שלמה לוי, "מינהל שפוטי ויעדיו – הווה ועתיד", ספר זוסמן 279 (תשמ"ד); שלמה לוי, "סדר הדין האורחי – שנוי, רפורמה או נטיגה?", מחקרי משפט ח' 75 (תש"ן); שלמה לוי, "הקוסם מארץ עוף – היכול בית משפט ליצור יש מאין?", ספר לזכברג 33 (תשמ"ח).

5 ע"ב 2/88 בן שלום ואח' נ' ועדת הבחירות המרכזית לכנסת השתיים-עשרה, פ"ד מג(4) 221, 248.

6 שלמה לוי, "מדינת ישראל: סדרי שלטון ומשפט" סעיף 8 (הרצאה – הקובץ בידי המחבר).

דעות בינינו – והם לא חסרו במשך התקופה הארוכה שבה שפטנו יחדיו – היו אלה בעיקר ביישום העקרונות ולא בעצם גיבושם; היו אלה יותר חילוקי דעות ברטוריקה מאשר בפרקטיקה.

שלמה הוא שופט יעיל ביותר. הדיון באולם ממוקד ונוגע במישרין לעניינים העיקריים השנויים במחלוקת. שלמה נשא על כתפיו חלק נכבד של העבודה השיפוטית בתחום הערעורים האזרחיים. אין מי שיחליף אותו. כמשנה לנשיא בית המשפט העליון שלמה הקדיש את עצמו לעבודת השופט במערכת בתי המשפט. הוא ניהל רבות מההשתלמויות; הוא קבע סדרים החלים על הכנסתם למלאכת השיפוט של שופטים חדשים; הוא היה אחראי לבריכתם של עורכי דין המעוניינים בשיפוט; הוא קבע אמות-מידה לניהול יעיל של המשפט בערכאה הדיונית. עם פרישתו הוא יחסר בכל אלה.

שלמה הוא אבי המכון להשתלמות שופטים על שם הנשיא זוסמן. הרעיון הוא שלו והביצוע הוא שלו. זמן רב הקדיש שלמה למבנה המכון. הוא השתתף בהשתלמויות רבות. הצעתי לו להמשיך בניהול המכון לאחר פרישתו מכס המשפט והוא הסכים לכך. באופן זה יוכל שלמה להמשיך ולחנך דורות חדשים של שופטים; כך תועבר מסורת השיפוט הישראלית מדור לדור. אכן, שלמה רואה בחינוך השופט עניין מרכזי. לא נולדנו שופטים. שפיטה היא מקצוע ולימוד היא צריכה. אין כשלמה מרביץ בתורת השיפוט. הוא גם הגה והגשים הקמתו של ארגון בינלאומי של בתי ספר לשופטים; קונגרס ההקמה החקיים בירושלים ושלמה נבחר כנשיא הארגון הבינלאומי הזה, והוא יקדיש לו מזמנו.

את כס השיפוט עוזב היום אחד החשובים בשופטי ישראל. מי שהכניס בפסיקתו של בית המשפט העליון יסודות חשובים של ביטחון והמשכיות. מי שגילם באישיותו את המודל הראוי של השופט. אכן, שלמה ראה בשפיטה לא רק משרה ותפקיד אלא צורת חיים שיש לה ייעוד. ייעודה הוא בעשיית צדק. וכך כתב שלמה:

שופט אינו רק נותן שירות אלא גם מגשים יעוד של עשיית צדק. מושג זה אולי אינו ניתן להגדרה מדויקת אך כהיבטים רחבים הכל יודעים כמה מדובר. אכן שומה על השופט לפעול במסגרת החוק, אך החוק הכתוב מותר לו כר נרחב להגיע לתוצאה צודקת. שופט אינו רק נותן שירות אלא הוא גם מגשים ערכים. מעמת אותם זה עם זה ומשתדל להגיע לתוצאה הראויה, במסגרת החוק. אין זה תפקיד קל. לעתים קרובות מוטלת על השופט המשימה לגשר בין הנורמה המשפטית הצרופה לבין עניינם הפרטיקולרי של בני אדם המופיעים לפניו, ולעולם אסור לו לשכוח, שמדובר בבני אדם, שהוטל עליו לפסוק בגורלם. יש במלאכת השפיטה הרבה הגיון אך גם אינטואיציה, פיתוח של חשיבה מופשטת ברמה הגבוהה ביותר ובעת ובעונה אחת גם מידות של נדיבות ורחמים והכרה בחולשותיהם של בני אדם; ושופט הראוי לתפקידו יבתן

בתבונה שניתנה לו כיצד לגשר בין הנורמה הכללית והצדק
האינדיבידואלי?⁷

ושלמה אמר ועשה. כך שפט כל השנים – שיפוט שהיה בו משפט וצדק. משפט לכלל – החוק נחלת הכלל, כשם ספרו הראשון⁸ – וצדק לפרט. כך בדרך כלל; כך בעיקר בערעורים הפליליים שבהם גילה רגישות רבה לנאשם, לגורלו ולגורל משפחתו. היו אלה, כמדומה לי, התיקים הקשים ביותר לשלמה, שבהם באו לידי ביטוי חום לבו, אנושיותו ורגישותו. זו רגישות לכל פרט הניצב בפניו, וזו רגישות לשפיטה ולעצמאותה. את דבריו לשופטים חדשים בטקס בבית הנשיא סיים באחת ההזדמנויות במלים אלה:

חלק מכם עוטים עליכם היום לראשונה את גלימת השופט. במה אברך אתכם? שתתייחסו לתפקידכם החדש בכבוד וברצינות. שתפעלו לפי צו מצפונכם ולעולם לא תיכנעו לרוחות חולפות של דעת הציבור ולקבוצות לחץ. שתשפטו במאור פנים. שתקשיבו יותר ותדברו פחות. שתמשיכו להיות אתם עצמכם. חלק מכם התקרמו ועלו דרגה במערכת השיפוטית. לכולכם אני מאחל שתיהנו מכל יום שבו תשבו על כס המשפט; ושחלווה אתכם התחושה שהצלחתם ושאתם שלמים עם תפקידכם.⁹

ועתה, שלמה ידידי הטוב – הגעת לסוף הדרך השיפוטית, אך המסע נמשך. תמשיך בחינוך דורות חדשים של שופטים; תרביץ את תורת השיפוט לשופטי ישראל; תנהל את המכון שלנו להשתלמות שופטים ותביא לגיבוש תורת שיפוט החורגת מעבר לגבולות המדינה; תמשיך בכתיבה מדעית בתחום המשפט והשיפוט. בכך תמשיך לשרת את המדינה הזאת – אותה הינך אוהב בכל נימי נפשך. אנו שופטי בית המשפט העליון נפרדים ממך לשלום, ואני – אחיך הבכור ואחיך הצעיר – לוחץ את ידך: יפה עשית.

7 שלמה לוי, דברים בטקס מינוי שופטים (בית הנשיא, 30.9.2001), פסקה 3.

8 שלמה לוי, החוק נחלת הכלל: מדריך עממי לחוקי המדינה (1979).

9 שלמה לוי, הערה 7 לעיל, בפסקה 4.